

KALUNDBORG ARKÆOLOGIFORENING

37. årgang nr. 1, januar 2024

LOGO

Jens Nielsen

Runestaven fra Kalundborg.

Foto: Nationalmuseet.

I medlemsbladet maj 2023 kunne redaktionen præsentere en ny forside med Kalundborg Arkæologiforenings gamle logo i et nyt design, og inde i bladet kunne man læse lidt om den runestav fra middelalderen, der udgør motivet. Da den lille artikel blev skrevet, havde Nationalmuseets Runedatabase været lukket ned i en periode på mange måneder, men nu er den så igen åben, og man kan derfor få oplyst, at runologer nu er nået frem til en sandsynlig løsning på den runegåde, man kan læse begyndelsen af på runestaven. I Nationalmuseets Runedatabase bliver der oplyst følgende:

A-sidens indskrift er første halvdel af en versificeret latinsk gåde, der er overleveret i et håndskrift fra Bergen fra midten af 1300-tallet. Beslægtede gåder kendes fra middelalderhåndskrifter rundt omkring i Europa (Wellendorf 2012). Resten af citatet, der antyder gådens løs-

ning, lyder iflg. *Bergenhåndskriftet* "quod si sit plenum vel vacuum ponderat equum" dvs. "hvad enten det er tomt eller fuldt, så vejer det det samme". Meningen med sætningen synes dunkel, bl.a. fordi 'vas' (ordet 'vas' forekommer i den første del af teksten, som ikke er gengivet her) har mange betydninger: beholder, genstand m.v., men det er jo netop meningen med en gåde! Jonas Wellendorf, der har påpeget den eksakte parallel i *Bergenhåndskriftet*, argumenterer overbevisende for, at gådens løsning er: en vokstavle – lavet af træ og med et lag bivoks til at skrive i. Mindre overbevisende overvejelser drøftes i *Holleufer og Stoklund (1985)* samt *Stoklund (1987)*, bl.a. i forbindelse med *B-sidens* indskrift, at sætningen kunne være en omskrivning af vintræet, der i *Det Gamle Testamente* netop symboliserer Josef. Eftersom Josef er et relativt almindeligt mandnavn i middelalderen med formen Joseph eller Josep, forekommer det i lyset af Wellendorfs nytolkning mere sandsynligt, at der er tale om en ristersignatur.

Kopi af vokstavle og stylus.

Pressefoto: Ringsted Museum & Arkiv.

LITTERATUR

Holleufer, Lars og Marie Stoklund 1985: Runegåde. SKALK nr. 3 1985.

Stoklund, Marie 1987: Runefund. Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie. Det Kongelige nordiske Oldskriftselskab 1987.

Wellendorf, Jonas 2012: To tolkninger af runegåden fra Kalundborg. Mål og Minne 2012:1.

HAVNEMARKPLADSEN

Jens Nielsen

Arkæologiforeningens Havnemarkhold har d. 17. august 2023 atter en gang besøgt ertebøllelokaliteten ved Havnemarken – en boplads med velbevarede kulturlag, som støt og roligt går sin fuldstændige destruktion i møde med tab af blandt andet et ret velbevaret knogleinventar.

Margit Jørgensen, Helle Gjøl, Bent Mortensen og Nina Nyberg arbejder koncentreret i nedfaldet kulturjord. Til højre i baggrunden en lystfisker med en nyfanget havørred.

Foto: Jens Nielsen.

Det er ikke tilladt at grave i de intakte kulturlag, der befinder sig øverst i den lave kystskrænt, så vi har udelukkende lov til at undersøge den kulturjord med oldsager, der på grund af den fortsatte erosion falder ned på strandbredden ved foden af kystskrænten.

Som billedet på den foregående og denne side viser, var strandbredden overgroet med en grøn, kraftig og frodig vegetation på det tids-

punkt, Havnemarkholdet besøgte pladsen. Det er faktisk noget, vi sjældent ser, idet storm og højvande eroderer al plantevækst bort, når den stenede strandbred bliver udsat for havets voldsomme kræfter. Ved sådanne ekstreme episoder bliver den nedfaldne kulturjord samt oldsager ligeledes fuldstændig skyllet bort.

Der bliver arbejdet med at gennemgrave nedskredet kulturjord efter arkæologiske genstande. Fra venstre Margit Jørgensen, Bent Mortensen, Helle Gjør og Nina Nyberg. I forgrunden til højre udgravningshunden Tesla. Bemærk den firkantede nedgravning ved Margits hoved. Firkanten repræsenterer en kvadratmeter fra Douglas Prices tidligere udgravning på lokaliteten i 2007. Neden for firkanten fandt Margit i den nedskredne jord et jernsøm og en plastikhængeetiket med stadig læselig koordinater fra det gamle målesystem. Vi kan dermed til en vis grad orientere os i forhold til den gamle udgravning. Nina arbejder lidt vest for kulturlaget, hvor der falder jord ned fra en grube, som foreløbig er dateret til dolktid eller ældre bronzealder.

Foto: Jens Nielsen.

Det er sikkert på grænsen af det tilladelige, at fotografen tillod sig at afrense en ganske lille profil i kulturlagenes østlige del. Tommestokken ligger på råjorden, som består af brunlig sandet ler. Lige over tommestokken er der gråbrun let leret sand. På "hylden" til højre for tommestokken ses en flække og et lille afslag fra sandlaget. Derover et gråsort humøst lag. Derover et lag med knuste skaller. Over dette et gråsort humøst lag. Over dette et lag brunligt finkornet sand. På sandlaget ligger der afdækningsplast, der er dækket med fyldjord.

Foto: Jens Nielsen.

De flintoldsager, holdet kan grave ud i den nedfaldne kulturjord, har næppe den helt store arkæologiske værdi, da vi af gode grunde ikke kan vide, hvilke af de 4-5 fundførende lag, kulturlaget består af, som de nedfaldne genstande reelt kommer fra. Lidt bedre forholder det sig med de ret velbevarede knogler, vi også indimellem finder nogle stykker af. Knoglerne kan dateres naturvidenskabeligt, og med moderne videnskabelige metoder kan der trækkes en masse informationer ud af gamle kødben. Så vi samler fortsat benene og flintsagerne og holder i det hele taget øje med forandringerne på lokaliteten.

MIDDELALDERFESTIVAL

Jens Nielsen

”Hvem er De, der vover at stille Dem op og tale foran kongen i min by????!!”, råbte en brøsig og myndig stemme højt, da Kalundborgs borgmester, Martin Dam, holdt åbningstalen ved Kalundborgs middelalderfestival 2023. Det var Esbern Snare, der sammen med kong Valdemar, biskop Absalon og et følge ankom til pladsen foran den femtårnede kirke. Esbern krævede sin ret til at bestemme over byen, og Martin Dam blev grebet og ført bort af et par håndfaste bevæbnede vagter. Således forløb den dramatiske optakt til Museum Vestsjællands middelalderfestival 2023 i Kalundborg.

Museum Vestsjællands årlige middelalderfestival bliver afviklet skiftevis i Ringsted og Kalundborg. I 2023 var det 5. gang, at Kalundborg lagde autentiske kulisser til løjerne, som fandt sted i perioden 18.-20. august. Tre af arkæologiforeningens mest aktive medlemmer, Helle Gjøl, Bent Mortensen og Margit Jørgensen, deltog også her som frivillige og sørgede for, at de mange gæster kunne få noget at spise og drikke.

Det kan parentetisk tilføjes, at borgmester Martin Dam senere på åbningsdagen blev set gående frit omkring i området sammen med blandt andre Eskil Vagn Olesen, der er direktør for Museum Vestsjælland. Hvorvidt det var Eskil, der havde befriet Martin Dam, eller hvorledes det hele hænger sammen, har redaktionen ikke kunnet få oplyst, så der er hermed givet masser af plads til diverse tankevækkende konspirationsteorier.

Den gamle redaktør ydede sit personlige store og selvopofrende bidrag til festlighederne ved at indløse en tildelt ølbillet i den ene af de to kroer, der sørgede for, at der var tilstrækkelig beskænkning af de mange tørstende sjæle. Den anden kro blev i øvrigt besøgt for redaktørens egen regning.

Helle Gjøl, Bent Mortensen og Margit Jørgensen fra Kalundborg Arkæologiforening var blandt de 35 frivillige, der medvirkede til at alt kørte på skinner. Kong Valdemar, biskop Absalon og Esbern Snare med følge holder sig med klædelig beskedenhed i baggrunden.
Foto: Jens Nielsen.

Skuespilgruppen Dei Gratia opførte større og mindre optrin på kirkepladsen og forskellige andre steder rundt omkring på det store areal, der var inddraget til middelalderfestivalen.
Foto: Jens Nielsen.

Der var mange middelalderlige markedstelte overalt på pladserne foran museet og kirken, i museets have, på Vestborgen og på et 100 meter langt areal lige uden for ruinerne af ringmuren nord for middelalderbyen.

Fotos: Jens Nielsen.

Med rundt regnet 7.000 gæster må middelalderfestivalen betragtes som en absolut publikumssucces. Efter planen afholdes festivalen i Ringsted i 2024, hvorefter festlighederne er tilbage i Kalundborg i 2025. Der er længe til, men det er absolut værd at vente på.

MED ELIN PÅ FORTIDSMINDETUR PÅ SLAGELSEEGNEN

Jens Nielsen

Søndag d. 3. september 2023 havde foreningens mangeårige medlem, Elin Johansen, arrangeret en herlig tur til fortidsminder på Slagelseegnen med 13 deltagere. Da alle Kalundborg Arkæologiforenings medlemmer d. 3. september har fået tilsendt beskrivelse af de tre oldtidsminder, vi besøgte, vil de ikke blive nærmere beskrevet her.

Her ses nogle af deltagerne ved indgangen til jættestuen Rævebanken/Rævehøj sydvest for Slagelse.

Foto: Jens Nielsen.

Jættestuen Rævebanken/Rævehøj ligger meeeeget langt ude på landet, og man skal ud ad lange smalle veje for at finde højen, hvor den i øvrigt ligger godt skjult omgivet af buske og høje træer. Det var imidlertid hele besværet værd, for der er tale om en imponerende stor høj, og når man kommer ind i jættestuen, bliver man overrasket over, hvor langt kammeret med sin længde på 7,5 meter faktisk er. Selve højen blev fundet i fornuftigt velplejet tilstand.

Kongedyssen.

Foto: Jens Nielsen.

Selv om Kongedyssen med sin længde på 60 meter langt fra hører til blandt landets længste langdysser, (Danmarks længste langdysse er 168 meter lang), tager den sig alligevel imponerende ud med sin markant høje beliggenhed, hvor fra der er en storslået udsigt. Dækstenen er kolossalt stor, og de to bæresten, (hvoraf den ene er skredet sammen), hører også til blandt sværvægterne.

Hvilehøj med krucifiks.

Foto: Jens Nielsen.

Elin Johansen var guide på turen og fortalte om de tre oldtidsminder, vi besøgte. I særdeleshed var der meget at fortælle om Hvilehøj, og Elin havde lavet en grundig research specifikt vedrørende slagelsepræsten, Anders, som var udsat for mærkværdige hændelser. De mange overleveringerne om Hellig Anders er ganske givet sandfærdige – i hvert fald nogle af dem – måske.

Antvorskov ruin. Forstander på Liselund Højskole, Kim Jacobus Paulsen, fortalte om mursten og om ruinerne.

Foto: Jens Nielsen.

Højskoleforstander på Liselund Højskole i Slagelse, Kim Jacobus Paulsen, deltog i turen, og efter frokosten, der blev indtaget ved Antvorskov ruin, fortalte Kim om mursten og om ruinerne. Kim er uddannet historiker, og han er derforuden blandt andet ekspert i mursten.

Turen sluttede med, at Liselund Højskole var vært ved kaffe og kage i forfatteren Martin A. Hansens mindestue, hvor Kim fortalte om højskolen og om mindestuen, der er møbleret med forfatterens møbler og skrivemaskine og med mange af hans malerier på væggene. Forfatteren Martin A. Hansen var nemlig også en flittig og talentfuld kunstmaler. Formand Helle Gjøl takkede Elin og Kim for turen, og så nåede vi i tilgift lige en tur rundt i højskolens meget smukke park.

ØRESØ MØLLE

Jens Nielsen

Margit Jørgensen, Bent Mortensen og Nina Nyberg fisker de oldsager op, som er eroderet ud fra kulturlaget i åbrinken.

Foto: Jens Nielsen.

Tirsdag d. 5. september 2023 var Øresøholdet igen på besøg på en maglemoseplads, som holdet efterhånden har holdt jævnligt øje med gennem en længere periode. Det var en dejlig varm og solrig dag med særdeles velegnede og behagelige forhold ved åløbet, som på dette sted i reguleret form befinder sig præcis, hvor bredden af en stor sø i sin tid lå med bosættelse på søbredden i maglemosetiden. Det store flade areal, der nu udgør Lille Åmose, var i store dele af stenalderen en sø og et attraktivt bopladsområde for fiskere, jægere og samlere.

For rundt regnet et halvt århundrede siden blev nøjagtigt det samme sted flere gange besøgt af fiskere, som ikke havde den fjerneste anelse om, at de stod direkte oven på den 10.000 år gamle maglemoseplads, der ligger lige under græstørven. Fiskerne var den gamle redaktør og hans søn Jens Kristian. Dengang var der så godt som garanti for, at vi

kunne fange nogle pænt store rimter, som trak op og ned ad åen i små flokke. Vi kunne tydeligt se fiskene, og vi kunne således fiske målrettet efter dem. Ligesom nu var der en strømhvirvel på nøjagtig samme sted i åen, og her yndende rimterne dengang at fouragere. Vi har faktisk spist nogle stykker af dem. Kødet er orange, det er fyldt med ben, og det smager ikke af ret meget. Rimten, der hører til karpefamilien, kan undtagelsesvis nå en længde på 60-70 cm og en vægt på 4-5 kilo.

Arkæolog Mogens Bo Henriksen, Odense Museum har beskrevet, at der blev spist rimter i 17-1800tallet, og at der i kulturlag på en bolplads fra romersk jernalder er fundet mængder af fiskeben fra rimter.

Øresøholdet har efterhånden besøgt lokaliteten mange gange, men påfaldende nok uden at observere rimterne!!!

Margit Jørgensen, Bent Mortensen og Nina Nyberg er koncentreret om arbejdet, mens Helle Gjøøl og Jens Nielsen sørger for at passe godt på dem oppe fra det tørre.

Foto: Jens Nielsen.

RØSNÆSTUR

Jens Nielsen

Søndag d. 24. september 2023 havde vi besøg af nogle af vennerne fra Furesø Arkæologigruppe. Formand for Kalundborg Museumsforening, Lars Lundgaard, og Jens Nielsen fra Kalundborg Arkæologiforening havde tilrettelagt en tur ud til det naturskønne Røsnæs, hvor vi besøgte dysser, jættestuer, bronzealderhøje og historiske skanser. Der var i alt 24 deltagere, og det store deltagerantal betød, at der ikke var tilstrækkelig parkeringsareal ved Vriedysse på Herredsåsen, som ellers var tænkt som turens første mål. I stedet for et besøg ved Vriedysse fik deltagerne en halv times koncentreret billedfortælling i Kalundborg Museums foredragssal om nogle af resultaterne af Kalundborg Arkæologiforenings omfattende jernalderudgravning i forbindelse med anlæggelsen af den nye vej på Herredsåsen i 2019.

Underdyssen øst for Raklev Kirke. Deltagerne søger ihærdigt i det høje græs efter to små dyssekamre, der skjuler sig i vegetationen på den temmelig tilgroede langhøj.

Foto: Jens Nielsen.

Så gik turen til Underdyssen øst for Raklev Kirke. Der er tale om en langdysse med tre kamre, hvor man ud fra dyssekamrenes udformning kan følge anlæggets kronologiske udvikling fra øst mod vest.

Videre til Nyrupgården som byder på både en dysse og en lille jættestue. Dyssen ligger på en indhegnet mark, men vi havde ejerens tilladelse til at forcere hegnet. Når man kommer tæt på, kan man konstatere, at dyssen er opført af nogle gevaldigt store sten, og som følge deraf har Nyrupgårdddyssen en usædvanlig imponerende størrelse.

Nyrupgårdddyssen.

Foto: Bent Mortensen.

Nyrupgårdens jættestue ligger ved indkørslen til gården. Dette fortidsminde har udgjort det østligste kammer i en langhøj, der i sin tid tillige indeholdt to dyssekamre. Ca. 100 meter syd for jættestuen er der undersøgt ganske lidt af en gravplads fra ældre romersk jernalder.

Den lille jættestue ved Nyrupgårdens indkørsel. Den gamle redaktør fortæller.

Foto: Niels Bødker Thomsen.

Efter fortidsminderne ved Nyrupgården gik turen til Naturrummet, hvordan medbragte frokost blev indtaget. Naturrummet er opført, hvor der tidligere lå en fabrik, der udnyttede de rige forekomster af plastisk ler, der findes på Røsnæs. Produktet, der blev fremstillet, er kendt under navnet LECA (Lightweight Expanding Clay Agregate).

I tilknytning til Kalundborg Golfbane ligger der en lille rasteplass, som kan være lidt vanskelig at finde, hvis ikke man har lokalt kendskab til den. Her ligger bronzealderhøjen, Egeshøj, som i historisk tid tillige må have fungeret som bavnehøj. Fra toppen af Egeshøj 53 meter over havets overflade er der en formidabel udsigt.

Det gode selskab ses her på toppen af den højtliggende bronzealderhøj, Egeshøj, som ganske givet har indgået i en kæde af bavnehøje på Røsnæs langs nordsiden af Kalundborg Fjord.

Foto: Jens Nielsen.

Ifølge Sognebeskrivelsen var Bavnehøj navnet på en lille bronzealderhøj, der blev udgravet i 1930. Bavnehøj lå ca. 100 meter øst for Egeshøj, men da Bavnehøj kun har været en ganske lille og beskedne

høj, er der god grund til at tro, at det i realiteten har været Egeshøj, der med sin betragtelige størrelse og markant bedre og højere beliggenhed har fungeret som bavnehøj. Man kan gætte på, at de to navne er blevet forbyttet.

Lars Lundgaard dokumenterede hele turen med dronefotos på de forskellige lokaliteter, og fra Egeshøj var det Lars, der overtog guidningen på resten af turen efter den gamle redaktør. Næste stop var Vågehøj, som har været anvendt som militær udkigspost langt op i historisk tid. I det fine klare vejr kunne vi her 55 meter over havets overflade med lethed se over til blandt andet Fyn og Samsø og dermed få en tydelig fornemmelse af stedets betydning for farvandsovervågningen. I det hele taget er der i den yderste ende af halvøen Røsnæs rigtig meget nyere tids historie med forskellige anlæg fra svenskekrigen 1658-60 og englandskrigen (kanonbådskrigen) 1807-14 samt fra tyskernes besættelse under 2. verdenskrig. Helt frem til 2022 har der været fast bemanded farvandsovervågning her på Sjællands vestligste punkt. Også det fine fyrtårn har haft meget stor betydning.

Fra toppen af Vågehøj 55 meter over havet er der en formidabel udsigt ud over havet.

Foto: Jens Nielsen.

Skansen på den yderste spids af Røsnæs er her blevet stærkt bemandet med turens deltagere.

Foto: Jens Nielsen.

Turen var den tredje gang, hvor Furesø Arkæologigruppe og Kalundborg Arkæologiforening har holdt et vellykket fælles arrangement. Denne gang var der i alt 24 deltagere fordelt på 11 fra Kalundborg og 13 fra Furesø. For nogle år siden var vi på en fælles tur til fortidsminder på halvøen Asnæs syd for Kalundborg Fjord, og tidligere i år 2023 gik turen til fortidsminder på Værløseejnen.

Formanden for Kalundborg Arkæologiforening og formanden for Furesø Arkæologigruppe, Niels Bødker Thomsen, takkede pænt for deltagelsen. Det er virkelig berigende at dele oplevelser og erfaringer med interessefæller.

TUR TIL FORTIDSMINDER PÅ ESKEBJERGEGNEN

Søndag d. 21. april 2024 kl. 11:00

Selv om der i tidernes løb er forsvundet et stort antal af Danmarks fortidsminder før de blev fredet, ligger der dog stadig mange af disse minder fra en svunden tid i de ganske danske landskaber. Kalundborg Arkæologiforening har en god gammel tradition for med jævne mellemrum at arrangere ture til forskellige fredede fortidsminder. Vi har i årenes løb allerede besøgt mange, og ved enkelte lejligheder har vi haft gæster med fra andre arkæologiforeninger, eller vi har arrangeret ture for andre interesserede.

Alene inden for Kalundborg Kommune er der 765 fredede fortidsminder, så der er stadig mange fortidsminder i Danmark, vores forening endnu ikke har besøgt, og det må vi naturligvis gøre noget ved. Derfor har arkæologiforeningens bestyrelse besluttet at arrangere en tur til fredede fortidsminder i omegnen omkring Eskebjerg.

Bavnen ved Eskebjerg.

Foto: Jens Kristian Nielsen.

Arkæologiforeningens bestyrelse har besluttet, at den næste tur kommer til at gå til Bavnen, som ligger lidt mod nordvest uden for Eskebjerg. Bavnen, hvis højeste punkt er 49 meter over havets overflade, blev d. 7. maj 2023 lagt op på Kalundborg Arkæologiforenings Facebookgruppe af Jens Kristian Nielsen. Der kan man gå ind og finde en

fin fotoserie fra lokaliteten. I opslaget er der blandt andet et foto af fortidsmindets informationstavle, der fortæller, at Bavnen er en langdysse fra bondestenalderen. Det er imidlertid noget sludder, for der er helt klart tale om en meget stor rundhøj. I det hele taget er oplysningerne på informationstavlen temmelig misvisende i forhold til netop dette fortidsminde.

Vesterlyng er en helt specielt landskabstype, og den er fredet. Området har være fælles græsningsareal lige siden middelalderen, og den anvendes stadig som sådan den dag i dag til fælles græsning af køer og heste. På Vesterlyng ligger der en gruppe på omkring en halv snes små rundhøje. Der er også en flot langdysse med skåltegn på kammerets dæksten.

Langdyssen på Vesterlyng.
Ortofoto.

Med henblik på samkørsel er der afgang fra Kalundborg Museum
søndag d. 21. april kl. 11:00

Husk at medbringe mad og drikke efter behov!!!

Tilmelding til formand Helle Gjøl

morgjol@gmail.com

senest søndag d. 14. april

SALPETERVÆRKER

Jens Kristian Nielsen

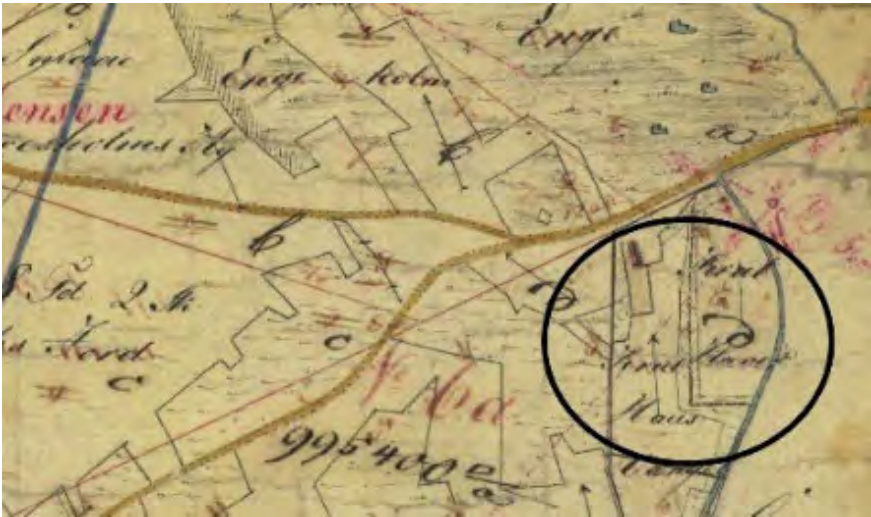
CHRISTIAN D. 4.'s KRUDTVÆRK

SALPETERVÆK VED STRIDSMØLLE

Når man kører fra Stridsmølle ad Møllevej mod Jyderup passerer man en smuk eng ned til Hallebyåen. Dette sted kaldtes Krudthuset, og historien beretter, at navnet stammer fra, at Kong Christian d. 4. (1577 – 1648) skal have anlagt et krudt-salpeterværk på engen, da der på de sumpede enge var mange elletræer, hvoraf der kunne udvindes stoffer (salpeter) til fremstilling af krudt. Pladsen, hvor salpeterværket skulle have ligget, er formodentligt et sted på engen, hvor der tidligere jævnligt blev pløjet rester af gamle munkesten op, og der er en plet, hvor kornet om foråret spirer lysere og svagere, som om det var ved at brænde af. I dag dyrkes jordlodden ikke mere, men ligger som eng. På nutidige luftfotos ses stadig en lys plet på engen, selv om det er mange år siden, engen har været dyrket.

Regstrup org. 1

Løgtved org. 1

I senere matrikler og skattemandtal anføres det, at et salpeterværk har ligget i Regstrup Huse ved Halleby å, hvor den fra Skarresø løber sydpå mod Tissø. På et matrikelkort fra 1807 ses en parcel, der har båret navnet ”Kruut Huuset med Vænge”. I dag ligger der her et hus, der har navnet ”Krudthuset”, og på en eng tæt ved, hvor der er et godt tykt muldrag, kan der findes rester af mursten m.v. En udgravning på marken kunne være spændende.

I vores lokalområde lå der yderligere et salpeterværk opført af Christian d. 4. Dette var opført ved Dejevad bro på den gamle skovvej, mellem Svebølle og Bjergsted.

KRUDT- OG SALPETERFREMSTILLING

Krudtets bestanddele er salpeter, svovl og trækul. Af disse udgør salpeter den største andel. I Danmark er stort set kun nævnt aske som kilde til salpeterfremstilling. Hvad angår salpeterfremstillingen, er det tydeligt, at de sagkyndige har sondret mellem den rå eller ulutrede salpeter og den lutrede. Det siges undertiden, at når salpeter er lutret, hedder den ikke længere salpeter, men salniter (salliter). Men det er

ikke helt let at se på hvilket stadium, kogning overgår til at være lutring.

Salpeterværk

Kogningen sker i en kobberkedel, hvor luden koges ind til det halve eller en tredjedel. På dette punkt kan man enten hælde luden i et andet kar eller fortsætte kogningen efter at have hældt mere lud i kogekedlen, indtil væsken bliver tilstrækkelig tyk. Salpetersyderen er på sporet af salpeter, når dråber vil hænge fast ved en kniv i stedet for at dryppe af. Herefter sker der en ny kogning. Om dette sagde man:

”kog så længe som man koger fisk”. Hele tiden skal der ved kogningen sørges for, at man med en ske fjerner skum og urenheder på overfladen samt kogsalt, sand m.v., der er sunket til bunds. Til forståelse af kogningen kan det bemærkes, at medens de danske kilder taler om kedler, synes der i tyske beskrivelser og en tegning hos Agricola at kunne forekomme firkantede bakkeligende kogefade, hvor det har været lettere at rense for bundfald.

Et stik fra Lazarus Ercker's bjergværksbog fra 1580 viser en opstilling med otte jordkar, der forsynes med vand gennem rør, og fra hvilke salpeterluden løber i rønder. Et senere stadium vises i venstre side, hvor luden løber fra et mindre kar ned i kogekedlen.

Salpe-

SALPETERSYDERE

De to første salpetersydere, navn, var Gødert Baselman

From "The History of the Discovery of Saltpetre" by Hans von Lippershey, 1619. The image shows Hans von Lippershey, a Dutch merchant and explorer, standing in a dark, ornate setting. He is wearing a dark, patterned robe with a white sash and a large, white ruff collar. He is holding a long, thin object, possibly a pipe or a tool, in his right hand. The background is dark and indistinct.

terkokeri

vi kender ved og Hans von

Køllen - formentlig indkaldte tyskere - der blev ansat af Frederik d. 2. (1534-1588). Den sidstnævnte omtales ikke senere, og der synes ikke at være kommet nogen produktion fra hans hånd. Gødert Baselman fik, ligesom Hans von Embeck i 1569, sine redskaber leveret af kongen. Der nævnes en kedel på 8 tdr., vinfade til baljer og andre små kar. Derefter blev det fast praksis at bestemme, at salpetersyderne selv skulle sørge for deres redskaber. Baselman leverede i 1560'erne regelmæssigt sydet salpeter til Tøjhuset i København, og han fik sine betalinger i Rentekammeret. De beskikkede salpetersydere var omvandrende håndværkere, der skulle drage fra by til by med deres værktøj. Der har næppe i erfaringerne om håndværket været noget, der talte imod, at der kunne gennemføres en behandling af jord i ret små mængder ad gangen. Man har dog nok tænkt sig, at syderne undertiden kunne finde det muligt og bekvemt at anlægge et arbejdssted. Om Gødert Baselman hedder det, at han - "når han sendes nogensteds hen for at bruge sit håndværk" - skulle have mulighed for at installere sine kedler og kar i øde klosterbygninger og lignende steder. I brevene er salpetersydernes navne og distrikter og deres fastsatte årlige tøndetal anført. Vi får herved en formentlig nogenlunde dækkende oversigt over syderiet i Danmark få år før indretningen af salpeterværker. Der nævnes 17 salpetersydere, heraf syv på Sjælland, en på Fyn og resten øst for Øresund. På Sjælland er det Claus Lydersen, Kalundborg og Holbæk. Anders Jensen, Vordingborg. Hans Francke, Frederiksborg. Claus Hansen, Kronborg. Gert von Gylich, Sorø og Antvorskov. Peter von Gylich, Tryggevælde. Jens Svendsen, Roskilde.

Christian d. 4.

Salpæterværker i Danmark

OPFØRELSE AF ET SALPÆTERVÆRK

Opførelsen af et salpæterværk har været en stor begivenhed på egnen. Værket har været anseligt og mærkeligt. Men det har krævet stadigt "flikkeri" at holde bygninger og redskaber ved lige. Blev det forsømt, som det ikke sjældent skete, måtte man efter forholdsvis få år konstatere et alvorligt forfald. Et salpæterværk bestod normalt af tre bygnin-

ger: en salpeterlade (jordlade), et sydehus og en bolig for salpetersyderen. Af disse var laden langt den største og frembød bygnings-teknisk den mest krævende opgave. Der forelå ikke tegninger eller faste anvisninger med hensyn til bygningernes størrelse og indretning, og det lyder noget ubestemt, når det i 1615 siges til lensmanden på Antvorskov, at en salpeterlade skal bygges *"på samme manér, som sådanne lader gemenlig plejer at være byggede i Tyskland"*.

Et salpeterværk blev opført i Regstrup Huse ved Halleby å. Salpeterværket kom til at ligge i en skovrig egn med nem adgang til vand. Men det lå ubekvem i forhold til de fleste bondegårde, der skulle levere salpeterjord til produktionen. Byggeriet i Holmstrup synes at være blevet gennemført i foråret og sommeren 1618. Laden var en af dem, om hvilke det i begyndelsen af året blev bestemt, at de skulle være 20 alen større end laden i Vordingborg len. Den blev på 42 favne og fag og har da formentlig været henved 70 (80??) meter lang. Den lå i retningen øst-vest og opførtes af Joachim von Grabow, en tømmermand bosiddende i Helsingør. I laden var der to porte og en dør samt trælemme til at tage af. Gavlene havde bræddebeklædning, og 4 tækkemænd fra Svansbjerg og Bjergsted tækkede den med rør og langhalm. Tømmerkonstruktionen kan ikke i dag skildres nærmere ud fra lensregnskabets oplysninger. Af senere reparationer fremgår det imidlertid, at en række suler var rejst ned langs midten af bygningen med mellemsuler til hver side. Det kombinerede bolig- og sydehus var på 16 fag, hvert på en favns længde. Det fik bræddeloft, og der var indkøbt 4.500 tagsten. Der muredes skillerum i mursten, og heri blev fyrsted, kakkellovn og bageovn sat. Der indsattes 7 vinduer, som blev forsynet med glas af en glarmester i Bjergsted. En smed i Vindekilde forarbejdede vinduesjern m.v. Huset blev forsynet med to yderdøre, hvortil der indkøbtes "slaglåse" i København. Det var langt fra alle materialer, der blev indkøbt lokalt. 1621 blev der til Dragsholm leveret 20 læster kalk fra Mariager, og en skipper fra Sejerø fragtede 10.000 mursten over fra Albret Skeels teglværk i Vormark på Fyn. Det er ikke muligt at regne ud, hvad de to bygninger har kostet. Ser man bort fra det fra lenet udleverede materiale - herunder

sandsynligvis meget tømmer fra slottets lagre - kan udgifterne tælles sammen til ca. 350 rdl., heraf de 200 for bolig- og sydehuset. Dertil skal lægges nogle forbedringer omkring esse og skorsten, der kom til i de næste år i forbindelse med indmuring af sydededlen.

SALPETERVÆRKET FORSVINDER

I en jordebog fra 1662 slutter beskrivelsen af Holmstrup således: *"Var tilforn udi dette sogn et salpeterhus, som udi forleden fejde af fjenden blev ruineret og værkerne bortrøvet, øde og afbrændt."* I Christian 5.s matrikel nævnes et husmandsbrug i sognet kaldet "Krudthuset". Der findes ingen tegn på, at man har forsøgt at genoplive Christian 4.s salpeterværk ved Holmstrup, og der er ingen efterretninger om Søren Nielsens skæbne efter 1658. Ved et tilbageblik kan det konstateres, at værket var i brug i 40 år. Med enkelte afbrydelser skete der årlig gravning og kørsel fra 1618 til 1658.

Luftfoto (Kortviseren.dk)

Engen i dag.

Foto: Jens Kristian Nielsen.

I DAG

I dag ses kun engen med nogle store sten, og man kan stadig se den lyse ufrugtbare plet, hvor krudttårnet formodentligt har stået. På den anden side af vejen står en fin 2-delt muret brønd i granitsten. Jeg har ikke kunnet finde oplysninger om brønden, og om brønden har hørt til salpeterværket, vides ikke. De fleste af munkestenene fra salpeterværket er formodentligt fjernet og genbrugt til bygninger i nærheden.

Brønden ved vejen.

Fotos: Jens Kristian Nielsen.

Kilde: Ebba Waaben: Christian d. 4.´s salpeterværker.

KONTINGENT 2024

Så tager vi atter hul på et helt nyt og ubrugt år. Det betyder, at tiden er inde, til at medlemmerne får indbetalt medlemskontingent for 2024.

Kontingentet er fortsat kr. 100,00 og kan indbetales til:

SPAREKASSEN SJÆLLAND-FYN
Kontonr. 0516 1024079

Bemærk venligst, at dit kontingent til Kalundborg Museumsforening **ikke** kan indbetales til Kalundborg Arkæologiforenings konto.

GENERALFORSAMLING

Af hensyn til indkøb af kaffe og kage er der tilmelding til formand Helle Gjøøl på e-mail morgjol@gmail.dk senest onsdag d. 15. februar.

Ifølge Kalundborg Arkæologiforenings vedtægter skal den årlige generalforsamling afholdes inden udgangen af februar måned.

Eventuelle forslag skal ifølge vedtægterne være formanden i hænde senest 14 dage før afholdelse af generalforsamlingen.

Efter generalforsamlingen fortæller Karen Vestergaard om de foreløbige resultater af spændende georadar- og magnetometerundersøgelser samt tv-inspektion af Lindehøj. Desuden om flora- og faunaundersøgelser.

GENERALFORSAMLING

Onsdag d. 21. februar 2024
Kl. 19:00 i Kalundborg Museums foredragssal

Dagsorden:

1. Valg af dirigent.
2. Formandens beretning.
3. Fremlæggelse og godkendelse af revideret regnskab.
4. Valg af bestyrelse og suppleanter. På valg til bestyrelsen er:
Karen Vestergaard og Karen Boysen. Begge er villige til genvalg.
Suppleanter: Nina Nyberg er villig til genvalg samt ny vælges.
5. Valg af revisor og revisorsuppleant:
Revisor: Jens Nielsen er villig til genvalg.
Revisorsuppleant: Lisbeth Pedersen ikke oplyst vedr. genvalg.
6. Fremlæggelse af planer for det kommende år.
7. Behandling af indkommende forslag.
8. Fastlæggelse af kontingent for 2025.
9. Eventuelt.

Kalundborg Arkæologiforenings bestyrelse:

Formand: Helle Gjøøl morgjol@gmail.com	Tlf. 2182 6247
Næstformand: Søren Rasmussen Soeren.tuegaard@gmail.com	Tlf. 6067 7733
Sekretær og praktisk koordinator: Bent Mortensen bentmortensen6@gmail.com	Tlf. 2182 6238
Kasserer: Karen Vestergaard lindehoj@lund.mail.dk	Tlf. 4031 5242
Referent: Karen M. Boysen karen@ellemosegaard.dk	Tlf. 5196 9062
Suppleant: Nina Nyberg ninanyberg@live.dk	Tlf. 6093 7734
Suppleant: Vakant	